

VII LINGVODIDAKTIKA A SLOVNÍKY

V předcházející kapitole jsme si všimli v rámci možností redukce jazyka také tzv. minimálních nebo frekvenčních slovníků a principů, podle kterých jsou sestavovány. Nyní podáme krátký přehled o tzv. školních, učebních nebo lingvodidaktických slovnících. Posoudíme jejich význam potud, pokud nám přinášejí některé další pohledy na cizojazyčné lexikální jednotky.

V uvedených slovnících je rovněž dodržován princip minimalizace, i když ne ve všech. Školní slovníky jsou kromě toho sestavovány se zřetelem k věku jejich uživatelů, pokročilosti ve znalostech druhého jazyka, profesi, se zřetelem k požadavku na aktivní nebo jen receptivní osvojení jazyka a vzhledem k zaměření jeho uživatelů na ústní nebo písemný projev.

Autoři školních slovníků vycházejí z toho, že dosavadní dvojjazyčné slovníky, případně výkladové slovníky jednojazyčné, jsou příliš rozsáhlé a nedávají uživateli tu informaci, kterou potřebuje.

1. Slovníky synonym, homonym, antonym a paronym

Ve snaze odstranit uvedené nedostatky začaly se vydávat slovníky synonym, homonym a antonym. U nás v r. 1966 vyšel Vlčekův slovník česko-ruské homonymie a paronymie pod názvem „Úskalí ruské slovní zásoby“ (149).

Tyto slovníky jsou stále ještě příliš rozsáhlé, avšak na druhé straně poskytují bohatý lexikální materiál a jsou tedy spolehlivým základem pro zpracování minimálních školních slovníků.

2. Slovníky slovních spojení

Princip minimalizace je uplatněn ve slovníku slovních spojení, v tvůrčím a novátorském díle pracovníků Puškinova institutu v Moskvě (247). Základními kritérii autorů tohoto slovníku je frekvence slovní jednotky, její tématická a situační valence a lexikálně-sémantická spojení s dalšími slovními jednotkami. Slovní spojení autoři chápou jako spojení dvou plno-významových slov. Slovní jednotky se podávají v abecedním pořádku, se základní gramatickou informací a krátkou definicí nebo popisem významu slova. Je-li to nutné a vhodné, uvádějí se i synonyma a antonyma, slovní spojení v různých vazbách zleva i zprava, a to nejen dvoučlenná, ale i tříčlenná, případně doplněná i o celou větu. Místo definice slouží autorům často i vhodná ilustrace denotátu.

Struktura každého slovníkového hesla je přehledná a uživatel si snadno vyhledá to, co potřebuje. Kriticky nutno hodnotit příliš velký rozsah některých hesel (např. heslo „idti“ a „prijechat“) a skutečnost, že slovník je adresován všem, kdo se učí ruštině, tj. bez ohledu na jejich mateřský jazyk. Řešení právě tohoto problému je dnes v lingvodidaktice velmi aktuální. Zřetel k mateřskému jazyku si vynucuje zpracování slovníku slovních spojení tak, aby bylo přihlédnuto jak k lexikálně-sémantickým diferencím mezi dvěma jazyky, tak i k těm jevům, které prognosticky i reálně jsou zdrojem nejčastějších chyb.

Je také nezbytné vypracovat slovníky slovních spojení rusko-jinojazyčných (o plánovaném rusko-českém slovníku slovních spojení viz 179, s. 111; 223, s. 164) a především jinojazyčně-ruských.

Takto koncipované slovníky slovních spojení by tedy byly založeny na diferencích jevech dvou jazyků, avšak nikoli jen na nich, poněvadž cizinec, jak je známo, se nedopouští chyb jen v oblasti diferencí mateřského a druhého jazyka.

Sestavování slovníků v plánu mateřský jazyk — cizí jazyk více vyhovuje proto, že osvojení cizího jazyka na jakákoliv úrovni vychází vždy ze základů mateřského jazyka. Např. v arménsko-ruském diferencním slovníku Galsfana jsou uvedeny pouze ty arménské lexikální jednotky lišící se od arménštiny sémanticky i syntakticky (230, s. 31).

Nahlédneme-li do těchto slovníků, snadno lze posoudit obtížnost jednotlivých lexikálních jednotek při jejich osvojování. Přitom nejcennější je u nich to, že je v nich možno snadno najít pravidlo použití daného slova v těch a ne jiných slovních spojeních, nebo že takové pravidlo prostě neexistuje a uživateli slovníku se nabízí slovní spojení nejfrekventovanější bez použití nějakého pravidla.

3. Ideografické slovníky

K slovníkům školního typu patří i tzv. ideografické, analogické nebo tématické slovníky. Lexikální jednotky jsou v nich uspořádány tématicky, přičemž uvnitř jednotlivých témat a podtémat se již používá řazení slov podle abecedy. Také v těchto slovnících se slovo podává v úplnosti jeho významu (značeníje), tj. vzhledem k realitě, kterou označuje (denotát), vzhledem k jeho postavení v lexikálním systému (osa paradigmatická, značimost') a schopnosti spojovat se s dalšími lexikálními jednotkami (osa syntagmatická) (316, s. 49). Poslední dvě složky významu slova jsou z hlediska osvojení lexikální jednotky vždy nejobtížnější.

4. Situační slovníky

Za jistou variantu právě popsaných slovníků lze považovat Jonesův tzv. situační slovník. Didaktická zaměřenost tohoto slovníku je dána tím, že slovní zásoba v něm může být snadno minimalizována. Každé slovo je zařazeno do určité tématické situace, a to

otevřené – na téma „dům“ lze vyjmenovat bezpočet různých jeho částí

uzavřené – dny v týdnu

uzavřené a uspořádané – např. otec – matka – syn; beran – ovce – jehně; býk – kráva – tele; vejít – odejít; dobrý – lepší – nejlepší; čistý – čistota uzavřené a neuspořádané – opice, ovce, slon, zebra, pes atd., tj. „zvířata“ nebo kalhoty, sukně, kabát, ponožky, sako atd. tj. „oblékání“

Uvedené příklady svědčí i o různé didaktické hodnotě jednotlivých slov. Zatímco v uzavřených situacích (řadách) je nezbytné si osvojit všechny jejich členy, v otevřených řadách je zase nutné si osvojit název obecného pojmu („zvíře“, „oblek“) a ostatní lexikální jednotky tak či onak redukovat. (252, s. 92–100)

Posuzujeme zde tedy slovo z hlediska jeho hodnoty v tématické situaci. Jde v podstatě o využití lexikálních a sémantických polí.

5. Slovtvorné slovníky

Pro vyučovací praxi nejsou bez významu ani minimalizované slovníky slovtvorné, slovníky tzv. slovních hnízd, případně slovníky slovních kořenů (258, 294). Uspořádání těchto slovníků je abecední, a to buď ve formě obvyklého sledu nederivovaných lexikálních jednotek (k nim se potom řadí deriváty) podle jejich počátečního písmene nebo podle počátečního písmene slovního základu.

Uvádí-li se v těchto slovnících pouhý výčet možných afixů (třeba i s poukazem na jejich sémantiku nebo polysémičnost) k danému slovu, má to

význam spíše lexikoloický než lingvodidaktický, Z hlediska lingvodidaktiky lze totéž říci o malé funkčnosti dělení slovtvorných modelů na produktivní a neproduktivní, poněvadž rozhodujícím kritériem je zde opět jejich frekvence.

Při tvoření derivátů se jednou setkáváme s určitou formálně-sémantickou pravidelností, a to i v interlingvním plánu, např.

slabost' – weakness
tvěrdost' – hardness

jindy nikoli

novšestvo – nevolity
piršestvo – regale

V angličtině např. sufix *-al* je jednou sufixem příd. jména (*central*, *normal*), jindy podst. jména (*arrival*). Je to proto, že tento sufix se přidává v prvním případě k základu substantivnímu, v druhém případě k základu verbálnímu (202, s. 58—59).

T. F. Ivanovová (269, s. 82) uvádí případ, kdy ruský sufix *-ik* (*stolik*) má sice obecně deminutivní význam, avšak tvoří-li derivát, který označuje stůl v restauraci, kavárně nebo jídelně, potom tento význam ztrácí.

Slovtvorbu tedy nelze v lingvodidaktice chápat jako formální a sémantické objasňování izolovaných morfémů, ale jen v pohledu na slovo jako jejich dialektickou jednotu.

6. Potenciální slovníky

Jistý didaktický efekt mohou přinést i tzv. potenciální slovníky (o tom viz I. M. Berman, V. A. Buchbinděř a M. L. Bezděněžnych — 202) určené k osvojení schopnosti poznávat i neznámá slova v textu na základě jistého minima znalostí o tvoření slov. Autoři uvedeného článku píší, že žák by měl na základě svého individuálního potenciálního slovníku poznat (třeba i přibližně) kompozita, deriváty, polysémní slova, internacionalismy a významy slov podle kontextu (202, s. 57).

7. Asociační slovníky

K naší tématice jsou teoretickým i praktickým přínosem tzv. asociační slovníky. V r. 1977 vydali pracovníci Puškinova institutu v Moskvě za redakce A. A. Leonějeva „Slovník asociačních norem ruského jazyka“ (180).

Podstata asociačního experimentu jako základu pro sestavení takového

slovníku spočívá v tom, že se většímu počtu probantů dá úkol, aby na dané slovo mateřského jazyka jako podnětu uvedli ihned to slovo, které je napadlo. V uvedeném slovníku jsou publikovány výsledky z výzkumu asi 150 lexikálních ejdnotek.

Zájem badatelů se soustřeďuje především na ty odpovědi, které se vyskytují nejčastěji. Jejich analýza ukazuje, že v získaných reakcích se dají odhalit jak obecně platné asociační zákonitosti, tak i značné odchylky od nich. Tyto odchylky vyplývají z různosti věku probantů, jejich profese, typu jazyka a v neposlední řadě i z různého sociálního prostředí.

Experiment ukázal, že reakce mají jak paradigmatický (např. odpovědi synonymy, antonymy, pojmově nadřazenými nebo podřazenými slovy), tak i syntagmatický (přívlastky, příslovce, reakce predikační) charakter. Bylo také prokázáno, že např. antonymické asociace jsou silnější než synonymické. Starší probanti mají silnější tendenci k paradigmatickým reakcím, mladší k syntagmatickým. Je to patrně důsledek větší jazykové zkušenosti, poněvadž paradigmatické reakce jsou považovány za „teoretičtější“. Zatímco slovesa jako podnětová slova vyvolávají většinou syntagmatické odpovědi, podst. jména zase vyvolávají převážně reakce paradigmatické. A. A. Z a l e v s k a j a tvrdí, že mnoho různých odpovědí na týž slovní stimul a odpovědi na daný stimul ve stejné gramatické formě jsou výsledkem větší jazykové zkušenosti (262, s. 183).

Různost profese se v odpovědích probantů projevila tak, že např. číšník odpověděl na podnět „stůl“ slovem „prostřený“, „volný“, „objednávka“, zatímco na týž podnět odpověděl lékař slovem „operace“, „nemocný“ (180, s. 13). E. C o s e r i u používá pro tento typ asociací termínu „lexikální solidárnosti“ (např. u slova „výt“ se nám ihned vybaví „pes“, podobně květ → rostlina, káčet → stromy (288, s. 93).

Na slovní reakce má nepochybně také velký vliv jak lexikálně-sémantická vázanost slov, tak i vázanost (posloupnost) slov v procesu řeči. Druhé tvrzení lze dokumentovat tím, že jen 9⁰/₁₀ probantů odpovědělo na stimul „odpovídat“ reakcí „tázat se“, zatímco na stimul „tázat se“ reagovalo 20⁰/₁₀ probantů slovem „odpovídat“. Není bez zajímavosti, že ve frekvenčním slovníku E. A. Š t e j n f e l d o v é má slovo „tázat se“ nižší frekvenci než „odpovídat“ (382, s. 21). Je pozoruhodné, že výsledky těchto asociačních experimentů se v mnoha směrech shodují s údaji frekvenčních slovníků.

Tyto pokusy nám poskytují i údaje o síle tzv. lexikálně-sémantických polí. A. P. K l i m e n k o (281, s. 65—68) v jednom ze svých experimentů uložil probantům, aby doplňovali prázdná místa ve větě a ve slovním spojení, např.

vesna i.....
sneg šel každou noč' i kaž.....

V prvním případě doplňovali všichni probanti přibližně stejně často jen

slova „osen“, „zima“ a „leto“ (silná lexikální vázanost tohoto mikropole), v druhém případě zcela jednoznačně převažovaly odpovědi slovem „den“ (ve 42 případech ze 63 možných) a jen sedmkrát se vyskytla odpověď slovem „utro“. Ještě jedna skutečnost z tohoto experimentu je zajímavá: na podnět „vesna“ odpověděli probanti nejčastěji slovem „leto“ (40), daleko méně častěji slovem „osen“ (11) a „zima“ (8). Je to důkaz toho, jak kontext (jde zde opět o vliv obvyklé posloupnosti daných lexikálních jednotek v řeči) může ovlivnit frekvenci odpovědí. Je tedy nutno výsledky takovýchto pokusů posuzovat velmi opatrně.

Verbální asociace jsou podmíněny i frekvencí slovních spojení v tom kterém jazyce. Tak např. 10% Rusů reagovalo na „chléb“ slovem „sůl“, zatímco takto nereagoval ani jeden Američan. Asociace jsou také silně ovlivněny frazeologismy, které většinou v jiných jazycích nemají obdoby (Rus např. reaguje na podnět „mal'čik“ často slovem „pal'čik“ podle ruského frazeologismu „mal'čik s pal'čik = malý jako prst), dále různým rozsahem pojmů v různých jazycích (Rus na „maslo“ reaguje slovem „slivočnoje“, zatímco Angličan nebo Američan takto ani nemůže reagovat, poněvadž anglické „butter“ samo o sobě označuje čajové máslo), větším důrazem na různé aspekty slova (Rus ve slově „golova“ zdůrazňuje více myšlení, zatímco např. Němec spíše část těla; proto první reaguje častěji slovem „umnaja“, Němec např. slovem „vlasy“), v jiných případech jsou reakce ovlivněny spíše formálními faktory — zvukovou podobností slov v daném jazyce (gladkij → sladkij, bremja → bremja a slovy se stejnými nebo podobnými afixy nebo kořennými morfy) nebo faktory vyplývající z jazykového systému, např. z tvoření slov (svet → svetlo, tichij → tišina) (628).

Platnost výsledků uvedených experimentů byla prověřována tak, že probanti měli vybrat k daným slovům-podnětům jedno ze tří vybraných slovních reakcí. Přitom tyto slovní reakce představovaly a) slovo, kterým se v experimentu odpovídalo nejčastěji, b) slovo-reakce, které se vyskytlo velmi zřídka a c) slovo jako jedna z možných reakcí, které se však v experimentu nevyskytlo. Ukázalo se, že 90% probantů vybralo slovo právě s nejvyšší reakční frekvencí.

Hodnotíme-li výsledky asociálních experimentů z hlediska lingvodidaktiky, nutno si uvědomit, že tyto experimenty byly konány pouze s probanty v jejich mateřském jazyce. Jen omezeně lze jejich výsledky přenášet na cizí jazyk, a to především z toho důvodu, že síla těchto asociací a jejich rozsah je v cizím jazyce vždy daleko menší.

8. Slovníky konotací

Didaktickou hodnotu lexikálních jednotek možno posuzovat také z extralingvistických hledisek. Přitom tentokrát nemáme na mysli vztah dané

jednotky k jí označované skutečnosti (denotát), ale její přídavné, stylistické nebo jiné významové odstíny a příznaky (konotát). Ruské „bříza“ neoznačuje jen název stromu, ale představuje současně i symbol ruského národa.

Proto I. Jevsejev a A. Jevsejevová (254, s. 176) navrhuji sestavit slovník konotací ruského jazyka. Obsahoval by slova a) stylisticky příznaková („oči“, „vojin“), b) s příznaky etického hodnocení („kulak“), c) slova-symboly („lisica“ jako symbol chytrosti), d) sovětismy („mestkom“ — místní výbor), e) etnografismy (např. názvy ruských polévek — „šči, borš, soljanka“), f) slova používaná podle jistých pravidel etikety (např. „zdravstvuj“ lze použít jen při přivítání), g) vlastní jména jako symboly určitých lidských vlastností (Gončarův Oblomov jako typ člověka pasivního, nerozhodného a lenivého), h) citoslovce a ch) přejatá slova s axiologickým přehodnocením („biznes“ — byznys nikoli jen jako podnikatelskou činnost, ale i jako bezohledná honba za výdělkem).

Vzhledem k naší zájmové oblasti poněkud stranou zůstávají stylistické slovníky, slovníky přísloví a pořekadel, tzv. obrácené slovníky (127; 263) a slovníky reálií. Posledně jmenované jsou určeny (v ruštině) zejména pro četbu starší ruské literatury.